

DESPRE CASTRELE DIN DACIA ȘI ANALOGIZĂRILE ÎN CARE SUNT IMPLICATE*

Dan MATEI

V.-V. M. dedicata

Cuvinte cheie: *Dacia, castra*, aspecte și descoperiri arheologice, analogizări

Keywords: *Dacia, castra*, aspects and archaeological discoveries, comparisons

Abstract

In the following, it is emphasized on the good possibilities of comparison from the available informational block on the Dacian castra.

Se recurge deseori în cercetarea castrensă la analogizări ori raportări ale unor aspecte și descoperiri arheologice proprii a două (ori mai multe) caste aflate uneori la mare distanță. Apartenența la un sistem militar mai mult sau mai puțin unitar precum și arhitectura lor pregnant tipizată facilitează aceste întreprinderi. Deși există diferențe – uneori considerabile – între arhitectura fortificațiilor europene, celor orientale sau nord-africane de mai mici dimensiuni¹.

În ansamblu și în mod firesc, castelele din *Dacia* se înscriu din punct de vedere arhitectural în cele specifice arealului european², atât cât există un specific al acestora.

Dacă s-au efectuat analogii privind castele, nici comparațiile între diferite segmente de frontieră nu au lipsit. Iar demersurile nu s-au redus doar la punctarea unor chestiuni teoretice³. Putem cita o succintă dar bună tratare generală⁴. S-a efectuat de pildă o confruntare între frontiera târzie a *Britanniei* cu altele ale vremii⁵ sau între

* Rândurile de mai jos originează în comunicarea cu același titlu susținută la *Sesiunea de comunicări științifice a doctoranzilor în istorie*, ediția a IX-a, Cluj-Napoca, 30-31 Mai 2014 (Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de istorie și filosofie, Școala doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”).

¹ Pentru această ultimă constatare, cf. David J. Breeze, *The frontiers of Imperial Rome*, Pen & Sword Military, Barnsley, 2012 (reprint; first published 2011), p. 177.

² Cf. Nicolae Gudea, *Dacia Porolissensis I. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor*, în „Revista Bistriței”, 14, 2000, p. 360.

³ Igor Kopytoff, *The Roman frontier and the uses of comparison*, în Patrice Brun, Sander van der Leeuw, Charles R. Whittaker (sous la dir.), *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours*, 21-22-23 mai 1992. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France no. 5, Ed. A.P.R.A.I.F., Nemours, 1993, p. 143-147; v. și William S. Hanson, *Across the frontier: adressing the ambiguities*, în Willy Groenman-van Waateringe, Bart L. van Beek, Willem J. H. Willems, Simon L. Wynia (ed.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxbow Monograph 91, Oxbow Books, Oxford, 1997, p. 373.

⁴ David Breeze, *op.cit.*, în spec. 177-180 (Ch. *A comparison of frontiers*), 85-91, și *passim*.

⁵ Rob Collins, *Hadrian's Wall and the Collapse of Roman Frontiers*, în Ángel Morillo, Norbert Hanel, Esperanza Martín (eds.), *Limes XX. XX congreso internacional de estudios sobre la frontera romana*, León (España), Septiembre, 2006. *Anejos de Gladius* 13, Consejo superior de

frontiera romană europeană și cea orientală pentru epoca Principatului⁶. O abordare aparte a tratat poziția punctelor fortificate normande față de fostele fortificații romane – mai ales militare –, și convergența lor către acestea în Wales (Țara Galilor)⁷. În sfârșit, priviri paralele asupra unor problematici între frontiera romană și cea a Chinei din timpul dinastiei Han timpurii⁸, între frontiera romană și cele chino-mongolă respectiv cea vestică a Statelor Unite ale Americii⁹, ori între frontiera romană din Germania modernă (cea germano-raetică mai precis) și linia fortificată „Westwall” sau „Siegfriedlinie” (instaurată de către naziști cu puțin înaintea celei de-a doua conflagrații mondiale la granița cu Franța, Luxemburg, Belgia și Olanda)¹⁰, indică profunzimea comparațiilor în care frontiera Imperiului Roman este implicată astăzi în scrisul istoric.

S-au făcut deja numeroase comparații între frontiera dacică și cea germano-raetică, unele dintre acestea – și cu deosebire dintre primele efectuate – sesizate ca improprii¹¹. În aplecarea asupra liniei defensive de peste Olt, e de menționat aici și

investigaciones científicas, Instituto histórico Hoffmeyer. Instituto de arqueología de Mérida, Ediciones Polifemo, Madrid, 2009, vol. 1, p. 193 sq.

⁶ Zsolt Visy, *Similarities and differences in the late Roman defence system on the European and eastern frontiers*, în Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema, Birgitta Hoffmann (ed.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*. British Archaeological Reports International Series 1084 (I, II), Oxford, 2002, vol. 1, p. 71-75.

⁷ Donald Moore, *Roman and Norman military sites in Wales: a comparison of two frontiers*, în Jenő Fitz (Hg.), *Akten des XI. internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30.8-6.9.1976)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, p. 19-34.

⁸ David F. Graf, *Rome and China: some frontier comparisons*, în Zsolt Visy (ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, University of Pécs, Pécs, 2005, p. 157-165; v. și Visy Zsolt, *Similarities and differences in the conservation and settings of the Great Wall in China and the Limesromanus as listed and planned World Heritage Sites*, în 15th ICOMOS general assembly and international symposium: Monuments and sites in their setting – conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes, 17-21 Oct. 2005, Xi'an, China, on-line pe: <http://openarchive.icomos.org/302/> (accesat 16.08.2015).

⁹ Stephen L. Dyson, *The role of comparative frontier studies in understanding the Roman frontier*, în Dionisie M. Pippidi (ed.), *Actes du IXe congrès international d'études sur le frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, Ed. Academiei, Böhlau Verlag, București, Köln, Wien, 1974, p. 280-283.

¹⁰ Wolfgang Moschek, *Hitlers Limes*, în „Der Limes”, 4, 2010, 1, p. 31.

¹¹ Constantin Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*. Bibliotheca Musei Napocensis I, Comitetul de stat pentru cultură și artă, Muzeul de istorie Cluj, [Cluj], [1970], p. 249 (pagină din studiul *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, inițial publicat în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, 2, 1933-1935 (1936), p. 240-256); István Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea I)*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, 10, 1959, 2, p. 337 sq.; 343, n. 1, 5; 346 sq., 350; idem, *Die Erforschung des römischen Limes auf den höhen des Meseşgebirges (ein Vorbericht)*, în „Dacia N.S.”, 11, 1967, p. 143 sq., 148 cu n. 18 și Abb. 8; idem, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „limes dacicus”*, în „Acta Musei Napocensis”, 5, 1968, p. 92, 94-96; idem, *Câteva precizări în legătură cu noțiunea de limes dacicus*, în „Apulum”, 9, 1971,

„analogia cu valurile din Anglia” pe care Gr. G. Tocilescu (Biblioteca Academiei Române, ms. 5139, p. 139), își propunea să o urmărească¹².

În 1929, Em. Panaitescu pleda în mod pertinent pentru o cercetare la un nivel superior a „limes-ului” – i.e. sistemului defensiv roman – din arealul transilvan¹³. Cuvintele transmise lui personal de către E. Fabricius cu câțeva vreme înainte, cum că: „studierea mai târzie a limes-ului dacic presupune cunoașterea limes-ului renan și britanic spre a putea ajunge în urmă la o metodă mai perfecționată și cu rezultate și mai strălucite”¹⁴, deși absolut superflue, ar trebui să dea serios de gândit și astăzi cercetătorilor români, poate mai pregnant ca atunci.

Căci pe măsură ce rezultatele arheologiei castrense românești au devenit, cu timpul, tot mai numeroase, s-au înmulțit proporțional și chestiunile insuficient clarificate ori de-a dreptul rămase neclarificate. Cu destule dintre aceste chestiuni s-au confruntat însă și cercetătorii sistemelor defensive romane situate în Germania, Marea Britanie sau în alte părți, ele fiind mai demult ori recent deslușite mulțumitor sau optim. Necunoașterea, ori, și mai grav, ignorarea de către cercetătorii sistemului defensiv roman din *Dacia* a încheierilor la care s-a ajuns vizavi de aceste aspecte, nu duce decât la situația găunoasă de atingere a unor concluzii mai dinainte atinse de către respectivii cercetători străini, și implicit, la o risipă de eforturi. Eforturi care puteau fi îndreptate spre relevarea unor caracteristici proprii sistemului din provincia noastră sau aducerii unor aporturi reale la o mai bună cunoaștere de ansamblu a sistemului defensiv roman prin rezultate obținute asupra sistemului din *Dacia*.

Aserțiunea lui N. Gudea exprimată ambiguu: „Se poate afirma fără teama de-a greși că în acești ani (cei din urmă 25 față de 1977-2000; n.n.) arheologii români din *Dacia Porolissensis* !!! (exclamația repetată aparținând lui N. G.; n.n.) au reușit să apropie standardul cunoașterii limesului provinciei de nivelul cunoscut pentru limesul

p. 613-617, 619-621; idem, *Cercetări și rezultate noi pe limesul Daciei intracarpatică*, în „Apulum”, 11, 1973, p. 192, 194, 214; idem, *Neue Forschungsergebnisse über den limes des innerkarpatischen Daziens*, în „Dacia N.S.”, 18, 1974, p. 136; idem, *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, în „Acta Musei Napocensis”, 24-25, 1987-1988 (1992), p. 185 cu n. 42. – Credem că nici măcar cele mai defectuoase comparații nu sunt neapărat de blamat. Dată fiind cantitatea mai redusă de informații asupra frontierei dacice, dorința de sporire a acestora prin analogizare cu frontiera (frontierele) menționată (menționate) va fi fost atât de intensă, încât s-a glisat dincolo de limita validității cât se poate de natural.

¹² Ioana Bogdan-Cătănciu, *Grigore Tocilescu – întemeitor al școlii de arheologie românească*, în „Ephemeris Napocensis”, 1, 1991, p. 194.

¹³ Emil Panaitescu, *Probleme și metode arheologice în Dacia Superior*, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania”, 1926-1928 (1929), p. VI-VIII (referirea numai la „limes”-ul din Transilvania se făcea în virtutea faptului că respectivele rânduri ale profesorului clujean vizau îndeosebi chestiuni de arheologie din această provincie istorică); idem, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats (Communication faite au VI-e Congrès international des sciences historique, tenu à Oslo, en Août, 1928)*, în („Académie Roumaine”) „Bulletin de la Section Historique”, 15, 1929, p. 76, 82.

¹⁴ Idem, *op. cit. (Probleme și metode)*, p. VIII sq.

*provinciilor bine cercetate din vestul Europei (Britannia, Germania).*¹⁵, era pe atunci – și rămâne încă, în mod vădit – o amăgire. O autopsie minuțioasă asupra blocului informațional disponibil pentru sistemul defensiv al acestei provincii ne pune în fața unei realități contrarii.

Evoluția cunoașterii sistemului defensiv dacic poate fi urmărită grație lucrărilor de bilanț pentru anumite intervale de cercetare¹⁶ iar stadiul atins poate fi apreciat¹⁷, în mod relativ, drept mulțumitor.

¹⁵ Nicolae Gudea, *op.cit. (Dacia Porolissensis)*, p. 364; idem, *Limes Daciae Porolissensis. Beiträge zu einer historisch-archäologischen Bibliographie*, în idem (ed.), *Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies*, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, 919; asupra problematicei a se vedea și idem, *op. cit. (Dacia Porolissensis)*, p. 360; idem, *op. cit. (Limes Daciae Porolissensis)*, p. 915.

¹⁶ Se va vedea preliminar N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane. I. Stadiul actual al cercetărilor*, în „Apulum”, 12, 1974, p. 182-192; idem, *Das Verteidigungssystem des römischen Dacien. Der heutige Stand der Forschung*, în „Saalburg Jahrbuch”, 31, 1974, p. 41-49; idem, *Sistemul defensiv al Daciei romane. Cîteva observații în legătură cu faza de pămînt a castrelor*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 18, 1975, p. 71-87; idem, *Limesul Daciei romane de la Traianus (106) la Aurelianus (275)*, în „Acta Musei Porolissensis”, 1, 1977, p. 97-112; idem, *Der Limes Dakien und die Verteidigung des obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*, în Hildegard Temporini (Hg.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat*, Bd. 6, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1977, p. 851-886; idem, *The defensive system of Roman Dacia*, în „Britannia”, 10, 1979, p. 63-87. – Apoi, idem, *Recent research on the limes of Roman Dacia*, în William S. Hanson, Lawrence J. F. Keepie (ed.), *Roman frontier studies 1979. Papers presented to the 12th international congress of Roman frontier studies. British Archaeological Reports International Series 71*, Oxford, 1980, p. 799-814 (pentru anii 1970-1979); idem, *Bericht über die zwischen 1979 bis 1982 am Limes der drei Dakien und der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen*, în Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, *Archäologische Denkmalpflege* (Hg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationaler Limeskongreß, Aalen 1983. Vorträge. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Bd. 20, Stuttgart, 1986, p. 477-492, 495-497; idem, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf den Grenzen der benachbarten Provinzen, Moesia Superior und Moesia Inferior, zwischen den Jahren 1983-1988*, în „Ephemeris Napocensis”, 2, 1992, p. 69-86; Dan Isac, *Die Entwicklung der Erforschung des Limes nach 1983 im nördlichen Dakien (Porolissensis)*, în Nicolae Gudea (ed.), *Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies*, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 151-170 (pentru intervalul 1983-1997 [1998]); Doina Benea, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der Dacia Apulensis, 1983-1994*, în Nicolae Gudea (ed.), *Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies*, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 171-186; Romeo Avram, Constantin C. Petolescu, *Les fouilles archéologiques sur la frontière de Dacia Malvensis (1983-1997)*, în Nicolae Gudea (ed.), *Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies*, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”,

În ce cantitate și la ce calitate poate servi blocul informațional asupra castrelor din *Dacia* în analogizări pentru diferite cazuri de aiurea, cu deosebire din partea europeană a Imperiului ? Chiar și aprecieri de ordin general asupra celor două aspecte nu pot fi ferite de riscul căderii în eroare. Aprecieri trebuie însă emise, cu toate temerile că acestea s-ar prezenta negative.

Suntem încredințați că dacă în acest an 2015, cercetarea castrenă românească ar fi supusă celui mai aspru dar just rechizitoriu, o condamnare definitivă este total de exclus. Evidențiind marile ori micile erori și lipsuri dar totodată ilustrând însuși bunul principiu roman *suum quique dare*, justul acuzator va mai trebui să țină cont de un fapt. România mare (apoi crunt ciuntită), s-a creat destul de târziu și la capătul unui lung travaliu. De acolo, drumul nu i-a fost niciodată prea neted. Nu i se pot cere disciplinei arheologice românești, și în speță celei castrense, rezultate pe care țara (continuu lovită de diferite plăgi), s-a aflat în imposibilitate să le susțină obținerea. Patetic ? Nicidecum. Desigur, dincolo de cauzele neîmplinirilor, fie aceste cauze subiective ori obiective, esențial rămâne *status*-ul concret al blocului informațional pentru castele dacice – ce oferă arheologia românească cercetării internaționale a castrelor. Nu vom spune niciodată: „destule”, dar cu toată responsabilitatea spunem: „multe”, și multe de o bună calitate.

O excelentă teză de doctorat asupra organizării interne a castrelor din *Dacia*, cu dublă redactare, în limbile română și engleză (și în volume separate), a văzut

Zalău, 1999, p. 187-197; Traian Dvorski, *Archaeological investigations on limes alutanus in 1980-1994 (Dacia Inferior Malvensis)*, în Petar Petrović (ed.), *Roman limes on the Middle and Lower Danube. Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2*, Archaeological Institute, Belgrad, Belgrade, 1996, p. 215-222; Eduard Nemeth, *Granița de vest a Daciei romane – stadiul cercetării*, în S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pîslaru (ed.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2007, p. 270-278 (pentru intervalul 1998-2006) – O privire pentru sistemul defensiv al *Daciei Porolissensis*, din perioada celei de-a doua jumătăți a veacului XIX și atingând anul 1997 inclusiv (de fapt 1998), la Nicolae Gudea, *op.cit. (Dacia Porolissensis)*; idem, *op. cit. (Limes Daciae Porolissensis)*, p. 360-364.

¹⁷ La o parcurgere a lucrărilor lui Nicolae Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums”, 44, 1997 (1998), 2, p. 497-609 (= p. *1-113 Sonderdruck) și Felix Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*. Bibliotheca Musei Napocensis XXX, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2009; mai v. și Nicolae Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres: Limes et litus Moesiae Inferioris (87-275 n. Chr.)*, în „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums”, 52, 2005 (2006), 2, p. 317-566, *passim*; idem, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.)*, în „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums”, 48, 2001 (2003), p. [*1]-118 (Sonderdruck), *passim*; Eduard Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane/Die Armee im Südwesten des Römischen Dakien*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXXVII, Ed. Mirton, Timișoara, 2005; Ovidiu Țentea, *Modele ale civilizației romane în provinciile dunărene între identități locale și valori universale*, Ed. Muzeului național al literaturii române, [București], 2013, 39-87; John J. Wilkes, *The Roman Danube: an archaeological survey*, în „Journal of Roman Studies”, 95, 2005, p. 133 *sq.*, 151-155, 158-161, 218-225 (Appendix B).

lumina tiparului de câțiva ani¹⁸. Nu avem cunoștință despre o întreprindere similară pentru altă provincie romană. Gradul de analogizare a descoperirilor din castele dacice cu cazuri din castele altor provincii se situează la o cotă ridicată în cuprinsul acestei lucrări. Lămurind mai bine descoperirile din castele dacice prin respectivele analogizări, se pot naște noi idei și asupra cazurilor cu care s-a analogizat. Ceea ce tocmai am afirmat nu constituie decât generalizarea unei aserțiuni bine fundamentate, exprimate cu destulă vreme în urmă și punctual: „dacă am recurs la înfățișarea situațiilor din castele altor legiuni ca termen de comparație, nu este mai puțin adevărat că datele obținute prin săpăturile din castrul de la Potaissa devin, de acum înainte, la rîndul lor, repere valoroase pentru alte caste legionare”¹⁹. Servind clarificării unor descoperiri din castrul dacic cu maxim folos științific și putând servi astfel și în sens invers, numeroasele analogizări efectuate în cadrul monografiei închinată castrului legionar turdean se constituie într-o marcantă pledoarie pentru beneficiile unor analogizări intense și oportune de dorit a fi efectuate în arheologia castrensă românească. În aceeași ordine de idei, trebuie remarcată și monografia pentru castrul de la Cășeu-Samum²⁰.

Continuând a exemplifica din blocul informațional disponibil pentru analogizare, amintim mai vechile aplecări asupra *principia*²¹, *horrea*²² și *praetoria*²³ ale castrelor din *Dacia*, care, deși depășite în varii măsuri, își păstrează încă utilitatea lor de netăgăduit. Chiar și studiul apărut acum mai bine de patru decenii despre turnurile porților²⁴, constituie încă o bună sursă de informare pentru cei preocupați de tematică.

O serie de realități prezente în arhitectura internă a castrelor dacice în vremea „anarhiei militare”, mai puțin sau deloc întâlnite în vremurile precedente, cum sunt blocarea parțială ori chiar totală a unor porți, lărgiri atipice ale unor clădiri ale comandantului (*praetoria*) sau comandamentului (*principia*), înălțarea unor

¹⁸ Felix Marcu, *op.cit.* (*Organizarea internă*); *The internal planning of Roman forts of Dacia*. Bibliotheca Musei Napocensis XXX, MEGA Publishing House, Cluj-Napoca, 2009. – Parcurgând noi înșine o bună parte din literatura românească întrebuințată de autor, am sesizat numeroase erori de prelucrare a informației. La enorma cantitate de date cu care s-a operat, faptul e întrucâtva de înțeles și impietează totuși doar într-o măsură redusă asupra valorii de ansamblu a lucrării.

¹⁹ Mihai Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*. vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987, p. 190.

²⁰ Dan Isac, *Castrul roman de la SAMVM-Cășeu/The Roman auxiliary fort SAMVM-Cășeu*, vol. I. Handbook of archeological monuments from Dacia Porolissensis/Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis 9, Editura NAPOCA STAR, Cluj-Napoca, 2003.

²¹ Stanciu Ioan, *Considerații asupra clădirii comandamentului (principia) castrelor auxiliare din Dacia*, în „Acta Musei Porolissensis”, 9, 1985, p. 219-246.

²² Liviu Petculescu, *Roman military granaries in Dacia*, în „Saalburg Jahrbuch”, 43, 1987, p. 66-76.

²³ Dan Isac, Peter Hügel, Dan Andreica, *Praetoria in dakischen Militäranlagen*, în „Saalburg Jahrbuch”, 47, 1994, p. 40-64 = Dan Isac, *Viață cotidiană în castele Daciei Porolissensis – studii și articole*, Editura NAPOCA STAR, Cluj-Napoca, 2001, p. 44-69.

²⁴ Dorin Alicu, *Turnuri de porți la castele romane din Dacia*, în „Acta Musei Napocensis”, 10, 1973, p. 107-125.

construcții ori extinderea altora deja existente peste drumuri (mai ales *via sagularis*) și peste *agger*, au fost pe larg tratate²⁵. În mod preliminar, au fost invocate comparații pentru aceste fenomene și din alte spații ale Imperiului²⁶. De altfel, cazuri din castre ale *Daciei* în care s-a sesizat (și s-a opinat de către specialiști pentru) blocarea de porți (Bologa, Ilișua, Inlăceni, Râșnov), fuseseră deja invocate ca analogii de către M. Scholz pentru cazurile din *Germania Superior* și *Raetia*²⁷ iar așa-numita „Wallbau”

²⁵ Peter Hùgel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*. Dissertationes Dacicae 2, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003, p. 130, 132, 134, 137-146; Dan Isac, *Reparații și reconstrucții în castralele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (o nouă analiză a fenomenului)*, în „Ephemeris Napocensis”, 16-17, 2006-2007 (2008), p. 132, 139-146; idem, *Repairing works and reconstructions on the limes dacicus in the late 3rd century AD.*, în Ángel Morillo, Norbert Hanel, Esperanza Martín (eds.), *Limes XX. XX congreso internacional de estudios sobre la frontera romana*, León (España), Septiembre, 2006. *Anejos de Gladius* 13, Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto histórico Hoffmeyer. Instituto de arqueología de Mérida, Ediciones Polifemo, Madrid, 2009, vol. 2, 779 sq., 782-790. Avem de-a face cu lucrări pertinente și bine ancorate în realitatea documentară. – Mai vezi Dan Matei, *Die dakischen Lager während der Soldatenkaiserzeit. I. Fragen der Innenarchitektur*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia” 57, 2012, 1, p. 56-70, 75 sq., idem, *Castrele dacice în timpul „anarhiei militare”. I. Probleme de arhitectură internă*, în „Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură”, 5, 2011, p. 34-49, 54 sq. (o primă variantă a lucrării anterior menționate), în ambele citându-se și alți specialiști, afară de cei invocați mai sus, care și-au adus aportul la lămurirea problematicilor.

²⁶ Dan Matei, *op.cit.* (*Fragen der Innenarchitektur*), p. 53, 55 sq., 62-64, 66 sq., 69, 75 sq.; idem, *op.cit.* (*Probleme de arhitectură internă*), p. 31, 33, 35, 41-43, 45-47, 49, 54 sq.

²⁷ Markus Scholz, *Keramik und Geschichte des Limeskastells Kapersburg. Eine Bestandsaufnahme*, în „Saalburg Jahrbuch”, 52-53, 2002-2003 (2006), p. 116, folosindu-se de lucrarea lui Nicolae Gudea, *op.cit.* (*Der dakische Limes*) (lucrare utilă pentru o informare primară, în pofida multelor erori de sintetizare a informației disponibilă și nu numai), precum și de micul ghid bilingv germano-român al aceluiași, *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum/Castrul roman de la Bologa-Resculum. Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis/Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis Nr. 1*, f. ed., Zalău, 1997 (despre care la p. [2] aflăm că reprezintă o „Publicație apărută cu ocazia celui de al XVII-lea congres internațional de studii asupra frontierelor Imperiului Roman Zalău, septembrie 1997”). Publicația tocmai menționată mai are alte șapte „surori”, dedicate unor castre (Buciumi, Românași, Romita, Moigrad-„Pomet”, Gilău, Turda), iar una fortificațiilor, în special turnuri, de pe linia meseșană. Utilitatea acestor *ghiduri* a fost pertinent subliniată: Dan Isac, *op.cit.* (*SAMVM-Căseiu*), p. 11 sq., și tocmai am învederat această utilitate încă o dată, dacă mai era nevoie. – Pentru o chestiune conexă, M. Scholz citează și mai vechea monografie în varianta ei germană dedicată castrului de la Buciumi: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, Constantin Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes der Dacia Porolissensis*, Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Sălaj, Muzeul de istorie și artă Zalău, Cluj, 1972 (care a fost și rămâne o excelentă întreprindere). – Dacă am menționat lucrările românești citate de către autorul german, a fost nu doar pentru a ilustra o mostră de bună documentare pentru tratarea unei problematice în care s-au utilizat și produse științifice ale cercetătorilor români, ci și pentru a ilustra necesitatea unei minime bunăvoințe din partea cercetătorilor străini de a le detecta și parcurge în vederea analogizării sau mai largii documentări (atâtea – destul de reduse – câte se află la momentul actual în bibliotecile

din castrul de la Kapersburg (aflat pe frontiera nordică a *Germaniei Superior*, în Taunus), fusese comparată de către același cercetător cu clădirile dreptunghiulare amplasate pe *via sagularis* și *agger* din castelele de la Bologa, Buciumi, respectiv Moigrad-„Pomet”²⁸.

Existența unor fenomene de reducere a suprafeței active a unor băi castrense din *Germania Superior* și *Raetia*, schimbarea destinațiilor unor spații ale acestora cu unele nespecifice unei băi sau construirea unor *balnea* în interiorul unor caste auxiliare – toate acestea în *Soldatenkaiserzeit* și trădând o reducere numerică a militarilor din locurile de garnizoană unde au fost evidențiate – ne-a determinat să urmărim problematicile și pentru băile castrense din *Dacia*²⁹. Cea dintâi intenție de analogizare aparținuse însă lui M. Scholz care se exprima în această privință: „*Leider sind die dortigen Badeanlagen zu wenig erforscht, um feststellen zu können, ob auch diese verkleinert wurden*”³⁰. Nu suntem în acest moment lămuriiți dacă aserțiunea sa este validă ori respectivele fenomene chiar nu s-au manifestat în *Dacia*, nu toate, sau care s-au manifestat, nu la o incidență ridicată.

În sfârșit, notăm că s-a efectuat o investigare asupra castrelor auxiliare „pereche” din *Germania Superior* și *Dacia*, subliniindu-se incidența lor sporită în aceste două provincii³¹.

Am încercat prin rândurile așternute mai sus să accentuăm asupra bunelor posibilități de analogizare din blocul informațional disponibil pentru castelele *Daciei*. Acesta nu se prezintă atât de sărac pe cât vor să-l prezinte unele viziuni prea nivelatoare, viziuni românești sau nu. Avem speranța ca atunci când ne vom reîntoarce asupra subiectului, când va fi aceasta, analogizarea să se efectueze la nivelul pe care îl reclamă importanța descoperirilor castrense din provincia noastră.

BIBLIOGRAFIE

- Alicu Dorin, *Turnuri de porți la castelele romane din Dacia*, în „Acta Musei Napocensis”, 10, 1973, p. 107-125.

instituțiilor specializate din străinătate și sunt scrise în limbi de largă circulație). Bunul simț și cavalerismul impun însă autorilor români datoria de a furniza masiv produsele lor editoriale respectivelor biblioteci, înainte de a avea pretenția luării lor în seamă.

²⁸ Markus Scholz, *op.cit.*, 69, 116 și 117, Abb. 27 (unde sunt reproduse planurile castrelor de la Bologa și Buciumi, preluate după Nicolae Gudea, *op.cit. (Der dakische Limes)*, și sunt marcate construcțiile cu care s-a analogizat acea „Wallbau” din castrul german).

²⁹ Rezultatele demersului nostru, *The Dacian castra in the time of „military anarchy”. II. Their baths and the problem of the province’s troop external deployment now*, intenționăm să le dăm tiparului pentru „Ziridava. Studia archaeologica”, 29, 2015; o inițiere a discuției, la Dan Matei, *op.cit. (Fragen der Innenarchitektur)*, p. 70-72, 75; idem, *op.cit. (Probleme de arhitectură internă)*, p. 50 sq., 54.

³⁰ Markus Scholz, *op.cit.*, p. 116.

³¹ Felix Marcu, *The adjacent forts of Germania Superior and Dacia*, în „Saalburg Jahrbuch”, 55, 2005 (2009), p. 133-154; v. deja idem, „*Geminari castra*” in *Dacia*, în Zsolt Visy (ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, University of Pécs, Pécs, 2005, p. 704, n. 10; 706.

- Avram Romeo, Petolescu C. Constantin, *Les fouilles archéologiques sur la frontière de Dacia Malvensis (1983-1997)*, în Nicolae Gudea (ed.), Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 187-197.
- Bărbulescu Mihai, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*. vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987.
- Benea Doina, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der Dacia Apulensis, 1983-1994*, în Nicolae Gudea (ed.), Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 171-186.
- Bogdan-Cătănicu Ioana, *Grigore Tocilescu – întemeitor al școlii de arheologie românească*, în „Ephemeris Napocensis”, 1, 1991, p. 189-195.
- Breeze David J., *The frontiers of Imperial Rome*, Pen & Sword Military, Barnsley, 2012 (reprint; first published 2011).
- Chirilă Eugen, Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, Constantin Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes der Dacia Porolissensis*, Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Sălaj, Muzeul de istorie și artă Zalău, Cluj, 1972.
- Collins Rob, *Hadrian's Wall and the Collapse of Roman Frontiers*, în Ángel Morillo, Norbert Hanel, Esperanza Martín (eds.), Limes XX. XX congreso internacional de estudios sobre la frontera romana, León (España), Septiembre, 2006. Anejos de *Gladius* 13, Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto histórico Hoffmeyer. Instituto de arqueología de Mérida, Ediciones Polifemo, Madrid, 2009, vol. 1, p. 181-197.
- Daicoviciu Constantin, *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, 2, 1933-1935 (1936), p. 240-256.
- Daicoviciu Constantin, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*. Bibliotheca Musei Napocensis I, Comitetul de stat pentru cultură și artă, Muzeul de istorie Cluj, [Cluj], [1970].
- Dyson Stephen L., *The role of comparative frontier studies in understanding the Roman frontier*, în Dionisie M. Pippidi (ed.), Actes du IXe congrès international d'études sur le frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972, Ed. Academiei, Böhlau Verlag, București, Köln, Wien, 1974, p. 277-283.
- Dvorski Traian, *Archaeological investigations on limes alutanus in 1980-1994 (Dacia Inferior Malvensis)*, în Petar Petrović (ed.), Roman limes on the Middle and Lower Danube. Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Archaeological Institute, Belgrad, Belgrade, 1996, p. 215-222.
- Ferenczi István, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea I)*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, 10, 1959, 2, p. 337-354.
- Ferenczi Stephan, *Die Erforschung des römischen Limes auf den höhen des Meseşgebirges (ein Vorbericht)*, în „Dacia N.S.”, 11, 1967, p. 142-162.

- Ferenczi Ștefan, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „limes dacicus”*, în „Acta Musei Napocensis”, 5, 1968, p. 75-98.
- Ferenczi Ștefan, *Câteva precizări în legătură cu noțiunea de limes dacicus*, în „Apulum”, 9, 1971, p. 599-625.
- Ferenczi Ștefan, *Cercetări și rezultate noi pe limesul Daciei intracarpatică*, în „Apulum”, 11, 1973, p. 191-222.
- Ferenczi Stephan, *Neue Forschungsergebnisse über den limes des innerkarpatischen Daziens*, în „Dacia N.S.”, 18, 1974, p. 127-136.
- Ferenczi István, *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, în „Acta Musei Napocensis”, 24-25, 1987-1988 (1992), p. 171-191.
- Graf David F., *Rome and China: some frontier comparisons*, în Zsolt Visy (ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, University of Pécs, Pécs, 2005, p. 157-165.
- Gudea Nicolae, *Sistemul defensiv al Daciei romane. I. Stadiul actual al cercetărilor*, în „Apulum”, 12, 1974, p. 182-192.
- Gudea Nicolae, *Das Verteidigungssystem des römischen Dacien. Der heutige Stand der Forschung*, în „Saalburg Jahrbuch”, 31, 1974, p. 41-49.
- Gudea Nicolae, *Sistemul defensiv al Daciei romane. Câteva observații în legătură cu faza de pământ a castrurilor*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 18, 1975, p. 71-87.
- Gudea Nicolae, *Limesul Daciei romane de la Traianus (106) la Aurelianus (275)*, în „Acta Musei Porolissensis”, 1, 1977, p. 97-112.
- Gudea Nicolae, *Der Limes Dakien und die Verteidigung des obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*, în Hildegard Temporini (Hg.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat, Bd. 6*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1977, p. 849-887.
- Gudea Nicolae, *The defensive system of Roman Dacia*, în „Britannia”, 10, 1979, p. 63-87.
- Gudea Nicolae, *Recent research on the limes of Roman Dacia*, în William S. Hanson, Lawrence J. F. Keepie (ed.), *Roman frontier studies 1979. Papers presented to the 12th international congress of Roman frontier studies*, British Archaeological Reports International Series 71, Oxford, 1980, p. 799-814.
- Gudea Nicolae, *Bericht über die zwischen 1979 bis 1982 am Limes der drei Dakien und der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen*, în Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, *Archäologische Denkmalpflege* (Hg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationaler Limeskongreß, Aalen 1983. Vorträge. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Bd. 20, Stuttgart, 1986, p. 477-497.
- Gudea Nicolae, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf den Grenzen der benachbarten Provinzen, Moesia Superior*

- und Moesia Inferior, zwischen den Jahren 1983-1988, in „Ephemeris Napocensis”, 2, 1992, p. 69-93.
- Gudea Nicolae, *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum/Castrul roman de la Bologa-Resculum*. Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis/Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis Nr. 1, f. ed., Zalău, 1997.
 - Gudea Nicolae, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in „Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums”, 44, 1997 (1998), 2, p. 497-609 (= p. *1-*113 Sonderdruck).
 - Gudea Nicolae, *Limes Daciae Porolissensis. Beiträge zu einer historisch-archäologischen Bibliographie*, in idem (ed.), Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 915-929.
 - Gudea Nicolae, *Dacia Porolissensis I. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor*, in „Revista Bistriței”, 14, 2000, p. 355-378.
 - Gudea Nicolae, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.)*, in „Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums”, 48, 2001 (2003), p. [*1]-*118 (Sonderdruck).
 - Gudea Nicolae, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres: Limes et litus Moesiae Inferioris (87-275 n. Chr.)*, in „Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums”, 52, 2005 (2006), 2, p. 317-566.
 - Hanson William S., *Across the frontier: adressing the ambiguities*, in Willy Groenman-van Waateringe, Bart L. van Beek, Willem J. H. Willems, Simon L. Wynia (ed.), Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxbow Monograph 91, Oxbow Books, Oxford, 1997, p. 373-378.
 - Hügel Peter, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*. Dissertationes Dacicae 2, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003.
 - Isac Dan, *Die Entwicklung der Erforschung des Limes nach 1983 im nördlichen Dakien (Porolissensis)*, in Nicolae Gudea (ed.), Roman frontier studies. Proceedings of the XVIIth international congress of Roman frontier studies, Published by: The county Council of Sălaj, The county Museum of history and art Zalău, Publishing house „Porolissum”, Zalău, 1999, p. 151-170.
 - Isac Dan, *Viața cotidiană în castrele Daciei Porolissensis – studii și articole*, Editura NAPOCA STAR, Cluj-Napoca, 2001.
 - Isac Dan, *Castrul roman de la SAMVM-Cășeu/The Roman auxiliary fort SAMVM-Cășeu*, vol. I. Handbook of archeological monuments from Dacia Porolissensis/Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis 9, Editura NAPOCA STAR, Cluj-Napoca, 2003.

- Isac Dan, *Reparații și reconstrucții în castelele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (o nouă analiză a fenomenului)*, în „Ephemeris Napocensis”, 16-17, 2006-2007 (2008), p. 131-163.
- Isac Dan, *Repairing works and reconstructions on the limes dacicus in the late 3rd century AD.*, în Ángel Morillo, Norbert Hanel, Esperanza Martín (eds.), *Limes XX. XX congreso internacional de estudios sobre la frontera romana*, León (España), Septiembre, 2006. *Anejos de Gladius* 13, Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto histórico Hoffmeyer. Instituto de arqueología de Mérida, Ediciones Polifemo, Madrid, 2009, vol. 2, p. 779-792.
- Isac Dan, Hügel Peter, Andreica Dan, *Praetoria in dakischen Militäranlagen*, în „Saalburg Jahrbuch”, 47, 1994, p. 40-64.
- Kopytoff Igor, *The Roman frontier and the uses of comparison*, în Patrice Brun, Sander van der Leeuw, Charles R. Whittaker (sous la dir.), *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours*, 21-22-23 mai 1992. *Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France* n°. 5, Ed. A.P.R.A.I.F., Nemour, 1993, p. 143-147.
- Marcu Felix, „*Geminari castra*” in *Dacia*, în Zsolt Visy (ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, University of Pécs, Pécs, 2005, p. 703-711.
- Marcu Felix, *The adjacent forts of Germania Superior and Dacia*, în „Saalburg Jahrbuch”, 55, 2005 (2009), p. 133-154.
- Marcu Felix, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*. Bibliotheca Musei Napocensis XXX, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2009.
- Marcu Felix, *The internal planning of Roman forts of Dacia*. Bibliotheca Musei Napocensis XXX, MEGA Publishing House, Cluj-Napoca, 2009.
- Matei Dan, *Castrele dacice în timpul „anarhiei militare”. I. Probleme de arhitectură internă*, în „Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură”, 5, 2011, p. 28-55.
- Matei Dan, *Die dakischen Lager während der Soldatenkaiserzeit. I. Fragen der Innenarchitektur*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia” 57, 2012, 1, p. 52-89.
- Moore Donald, *Roman and Norman military sites in Wales: a comparison of two frontiers*, în Jenő Fitz (Hg.), *Akten des XI. internationalen Limeskongresses* (Székesfehérvár, 30.8-6.9.1976), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, p. 19-34.
- Moschek Wolfgang, *Hitlers Limes*, în „Der Limes”, 4, 2010, 1, p. 28-31.
- Nemeth Eduard, *Armata în sud-vestul Daciei romane/Die Armee im Südwesten des Römischen Dakien*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXXVII, Ed. Mirton, Timișoara, 2005.
- Nemeth Eduard, *Granița de vest a Daciei romane – stadiul cercetării*, în S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pîslaru (ed.), *Dacia Felix*. Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2007, p. 270-278.

- Panaitescu Emil, Probleme și metode arheologice în Dacia Superior, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania”, 1926-1928 (1929), p. [III]-XII.
- Panaitescu Emil, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats (Communication faite au VI-e Congrès international des sciences historique, tenu à Oslo, en Août, 1928)*, în („Académie Roumaine”) „Bulletin de la Section Historique”, 15, 1929, p. 73-82.
- Petculescu Liviu, *Roman military granaries in Dacia*, în „Saalburg Jahrbuch”, 43, 1987, p. 66-76.
- Scholz Markus, *Keramik und Geschichte des Limeskastells Kapersburg. Eine Bestandsaufnahme*, în „Saalburg Jahrbuch”, 52-53, 2002-2003 (2006), p. 9-281.
- Stanciu Ioan, *Considerații asupra clădirii comandamentului (principia) caștelor auxiliare din Dacia*, în „Acta Musei Porolissensis”, 9, 1985, p. 219-246.
- Țentea Ovidiu, *Modele ale civilizației romane în provinciile dunărene între identități locale și valori universale*, Ed. Muzeului național al literaturii române, [București], 2013.
- Visy Zsolt, *Similarities and differences in the late Roman defence system on the European and eastern frontiers*, în Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema, Birgitta Hoffmann (ed.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*. British Archaeological Reports International Series 1084 (I, II), Oxford, 2002, vol. 1, p. 71-75.
- Visy Zsolt, *Similarities and differences in the conservation and settings of the Great Wall in China and the Limesromanus as listed and planned World Heritage Sites*, în 15th ICOMOS general assembly and international symposium: Monuments and sites in their setting – conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes, 17-21 Oct. 2005, Xi'an, China, on-line pe: <http://openarchive.icomos.org/302/> (accesat 16.08.2015).
- Wilkes John J., *The Roman Danube: an archaeological survey*, în „Journal of Roman Studies”, 95, 2005, p. 124-225.